

**A Zrínyi-könyvtár három tételéről
(Könyvjegyzékmérgezés ellen való orvosság)¹**

Tudomásom szerint még senki sem figyelt fel arra, hogy a Bibliotheca Zriniana állományában három olyan tétel is szerepel, amelynek köze van a radikális reformációhoz. Ezek közül a leginkább erdélyivel, Enyedi György híres *Explicationeseinek* Toroczkai Máté által készített magyar fordításával itt nem foglalkozunk. A szakértők ugyanis ezt a kötetet (537, BZ 275) a könyvtárhoz csupán esetlegesen hozzátartozónak tekintik, s ezt alátámasztani látszanak a bejegyzések is, amelyekben erdélyi unitárius közegekből ismerősnek látszó nevek szerepelnek.² Ebben az esetben tehát csak az a dolgunk, hogy besoroljuk az Erdélyből kivételesen kikerült kora újkori darabok közé.

Megállásra készíthet bennünket ugyanakkor a Zrínyi Miklós könyvtárában bizonyosan ott lévő további két kötet. Az első (*Biblia Sacra ex Sebastiani Castalionis postrema recognitione cum annotationibus eiusdem, et historiae supplemento ab Esdra ad Machabaos inde usque ad Christum, ex Josepho. Index praeterea, novus et is quidem locupletissimus*, Basileae, per Petrum Pernam, 1573) a bejegyzések szerint a 17. század elején az ausztriai Christoph Steidlmaier, majd Erhard Artner tulajdonában volt, s feltehetően ez utóbbit követően került valamilyen módon Zrínyihez (445, BZ 118). Ezt két szempont is a Zrínyi-kutatók figyelmébe ajánlhatja. A szorosabban vett eszmetörténeti a VI. Eduárd angol királyhoz címzett ajánláshoz köthető. A fiatalon, 1553-ban elhunyt uralkodó ugyan a bázeli humanistához, Sebastian Castelliohoz³ hasonlóan ekkor már nem élt, de a neki címzett ajánlás szövegét nem csupán a címben szereplő teljes bibliafordítás első, 1551. évi kiadása közölte, hanem több későbbi is, így a Zrínyinél meglévőt megelőző 1554-ben és 1556-ban, s persze az 1573-ban megjelent is. Régóta tudott az is, hogy a szöveg bekerült a vallási tolerancia európai történetében meghatározó jelentőségű, *De hereticis an sint persequendi* című antológiába is, amelyet a bázeli egyetem görög tanszékének professzoraként tevékenykedő Castellio Miguel Servet megégetésén felháborodva állított össze. Mivel ezt a szöveget másutt részletesen elemeztem,⁴ most csak azt emelem ki, hogy a kereszténységet eluraló és a vérontásig is eljutó dogmatikai viták ellenszerét keresve a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy bárki tűzzel és vassal lépjen fel egy-egy hittétel megvédelmezése és terjesztése érdekében. A kereszténység egészén eluralkodott romlottság (vitiositas) és istentelenség (impietas) megszüntetésére a visszatérést szorgalmazza a Krisztus által meghirdetett szelídséghez, istenfélelemhez és szeretethez, s ez szerinte a vallási és világi szféra elkülönítésével valósítható meg. Tisztában lévén azzal, hogy ebben a témakörben a *Mátyás-elmékedésekig* eltelt több mint egy évszázadban hatalmas és egyre szakszerűbb irodalom született, a keresztény spiritualitás ottani eszményét olvasva talán mégsem fölösleges tudni, hogy a kora újkori alapvetés egyik összövege is ott volt a szerző könyvespolcán.

Zrínyi szempontjából nem érdektelen maga a latin nyelvű Biblia-kiadás sem. Nem a Vulgátától radikálisan különböző nyelvezet, amely mellé nagyon kevesen szegődtek el a 16–17. században. Ennek oka az, hogy a Szentírással való intenzív foglalkozás (1546-ban Mózes öt könyvét, 1547-ben a zsoltárokat adta ki latinul, majd az imént felsorolt teljes latin edíciók következ-

¹ Az alcím válasz arra a dedikációra, amellyel Monok István 1991. július 2-án átnyújtotta nekem a Zrínyi-könyvtár frissen megjelent kötetét: „Balázs Mihálynak azzal, hogy lassan mérgezősem van a könyvjegyzékektől, s kérve, ne találjon többet.”

² *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991, 389–390.

³ Róla alapvető monográfia: Hans R. GUGGISBERG, *Sebastian Castellio: Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz*, Göttingen, Vandenhoeck et Ruprecht, 1997.

⁴ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp., 1981 (Humanizmus és reformáció, 14).

tek, s közben 1555-ben közreadta a teljes francia fordítást is) során egy sajátos fordítási programot dolgozott ki. A köznyelvihez közel álló, a hebraizmusokat és a grécizmusokat programosan kiiktató nyelvi vízió kisebb viharokat kavart a francia fordítás esetében, amelyet különösen az utóbbi évtizedekben kifinomult irodalmárok is páratlan teljesítményként méltatnak. A hagyományosértő mozzanatok jóval markánsabban rajzolódtak ki a latin változatban, s ennek kötetait megújuló felháborodás fogadta. Castellio ugyanis eszményének következetes érvényesítése céljából latin szavakkal igyekezett helyettesíteni a Bibliában szereplő héber vagy görög eredetű kifejezéseket. Így lett nála *lotio* baptismus, *genius* angelus, *respublica* ecclesia, *collegium* synagoge, *senatus* presbiterium, *sequester* mediator, *furiosi* daemoniaci helyett. Bizonyos tekintetben az Erasmus- és a Bembo-követő itáliai humanisták közötti polémia éveit felelevenítve újmódi pogánysággal és a szent szöveg profanizálásával vádolták, jóllehet ő sohasem javasolta, hogy Cicero legyen az egyetlen imitálandó szerző.⁵ Arról a heves polémiáról, amely közte és a szinte állandó vitapartnerének tekinthető, ez esetben a *hebraica veritas* elvét védő Béza (Theodore de Bèze) között zajlott, másutt részletesen szóltunk.⁶ Itt csupán azt említjük meg, hogy ennek során a nyelvnek, illetőleg egy-egy szöveg nyelvi megformálásának a spiritualistákra jellemző instrumentális felfogása válik nála uralkodóvá, annak a szemléletnek a dominanciája, amely ott van már a VI. Eduárdhoz címzett ajánlásban is, amikor arról beszél, hogy „a szöveg nem más, mint öltözék, mi pedig szabók vagyunk.”⁷ Így jutunk el aztán a *verbalis inspiratio* tételes tagadásáig, annak hangoztatásáig, hogy az Isten igéje nem héber, nem görög, de nem is latin, hanem spirituális, s így aztán elkerülhetetlenül azt is ki kell nyilvánítani, hogy a Szentlélek nem nyelvet, hanem gondolatot sugall.⁸ A szakirodalomban Irena Backus mutatott rá arra, hogy a betűnek a fentiekben bemutatott szemlélete nemcsak azt könnyítette meg, hogy a héber szöveget a *Septuagintáéval* egészítse ki, hanem azt is, hogy a különbséget másodlagossá tegye a keresztény és a pogány betű között. Így jutunk el oda, hogy a latin Biblia második, 1554. évi kiadásával kezdődően már a címlapról is értesülhetek olvasói arról, hogy Ezdrás, majd a Makkabeusok könyvei után felvett bizonyos részeket Josephus Flaviustól. S valóban ez történt, részben az *Antiquitates Judaicae*ből, részben a *De bello Judaico*ból szerepelnek részletek, s a legutolsó egészen Krisztus koráig beszéli el a zsidók történetét. Később a felfogást némiképpen enyhítve didaktikus magyarázatot is ad. Josephus Flavius szövegét nem azért vette fel kiadásába, mondja, mert Szentírásnak tekintené, hanem hogy megismertesse az olvasókkal az adott időszak eseményeit. Aligha lehetne ugyanis megérteni a Krisztussal történeteket, ha nem tudnánk, hogy a római fennhatóság alá került zsidók életében hatalmas változások következtek be.

A Biblia és a nagy költő viszonyával eddig legalaposabban foglalkozó tanulmány⁹ és jó néhány locus megvizsgálása alapján bizton kijelenthető, hogy a Castelliónál olvasható latin szövegváltozat nem érintette meg Zrínyit. Idézetei egyetlen esetben sem hoznak a bázeli kiadványra akárcsak emlékeztető változatot sem, s mint az említett tanulmány megállapította, ő latinul a Vulgatát idézi, illetőleg gyakran azoknak a szerzőknek (a legtöbbször Virgilio Malvezzinek) a szövegváltozatai kerülnek be műveibe, akik maguk is idéztek a Szentírásból. Sok régi magyar szerzővel rokonítja az is, hogy Heller Bernát megfigyelése szerint gyakran emlékezetből idéz, s ebből adódóan is teljesen önállóan látszanak magyarázásai is.

Talán nem csupán negatív eredményről beszélhetünk a második szempont esetében. Kardos Tibornak erre utaló megállapítását („Szerethette még Zrínyi Malvezziben azt is, hogy a szerző

⁵ Lásd: IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?: A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 125–166, 319.

⁶ BALÁZS Mihály, *Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debrecen, 2016, 106–114.

⁷ „Nam quoad latinitatem attinet, est oratio nihil aliud, quam rei quaedam quasi vestis, et nos sartores sumus.” *Biblia interprete Sebastiano Castalione [...]*, Basel, J. Parcus/Oporinus, 1551, a2r.

⁸ „Res enim dictat Spiritus, verba quidem et linquam loquenti aut scribenti liberam permittit.” Sebastiani CASTELLIONIS ... *defensio*, Basel, Oporinus, 1562, 15–16.

⁹ HELLER Bernát, *A Biblia a költő Zrínyi Miklós műveiben*, Magyar Zsidó Szemle, 42(1925), 65–106.

egyenértékű anyagként kezeli a szent írást és a római történelmet...”)¹⁰ önmagában talán kevésnek találhatjuk, hiszen a pogány és szent forrásból egyaránt merítkező példatár, vagy a Bibliában és egyéb történeti forrásokban szereplő események együttes emlegetése széleskörűen alkalmazott eljárás volt már a középkorban is, s ezek együttes jelenlétét Tinódinál nem régen Papp Balázs monográfiája mutatta be igen invenciózusan.¹¹ Ettől eltérő és „szabadosabb” az az eljárás, hogy a Szentírás szövegét tartalmazó kötetbe illesztünk be pogány szerzőtől származó részleteket. Zrínyi mintha osztozna ebben a játékosra szabott szabadosságban is, amikor Rucsics Jánosnak írott levelében a következőképpen fogalmaz: „Scio quid sis, licet tuam genealogiam et et egregios avos Bonfinius noster Antiqui Testamenti scriptor... dicet et Novi Testamenti praeclarissimus veiridicusque scriba Istvánffi...”. Szándékosan idéztük a latin szöveget, mert mint a szöveg legújabb kiadói nagyon pontosan megjegyzi Ráth Károly fordításában („Tudom ki vagy, származásod és dicső őseidet bemutatja a régi időkről tanúskodó szerzőnk, Bonfini, ...de előadja újabb történelmünk kiváló és igaz szavú tanúságtevője, Istvánffy is”) a szembeállítás nem adja vissza, hogy Bonfini művét magyar Ótestamentumnak, Istvánffyét pedig magyar Újtestamentumnak tekinti. A párhuzamba állítást aztán eltérően értelmezi a szakirodalom. Heller Bernát szerint egyfelől a két modern historikus kitüntetéséről van szó, „de egyúttal önkéntelenül vallomást tesz róla, hogy a megbízhatóságnak eszményét az Ó- és Új-Testamentumban látja”,¹² míg Bene Sándor és Hausner Gábor a magyar nemzeti történelem megszenteléséről beszél,¹³ magunk a fentiek fényében szívesebben kezelnénk az átjárhatóság Castelliónál is alkalmazott dokumentumaként.

A racionális dogmakritikában egész Európát tekintve is a legmesszebbre merészkedők közé tartozó, s negyedik katolizálása után életét a római inkvizíció börtönében befejező Christian Francken két művét tartalmazó kolligátumot kell még számba vennünk. A benne található két kései művecske (*Dolium Diogenicum strepitu suo collaborat dynastis christianis bellum in Turcas parantibus* és az *Analysis rixae Christianae, quae imperium turbat et diminuit Romanum*) egyaránt Prágában jelent meg 1594-ben, illetőleg 1595-ben. A további tételek, a 16. század végén a Hansa városok szövetsége érdekében politizáló Joannes Domannus egy Lipsiushoz intézett apológiája, valamint a Lipsiusszal ugyancsak kapcsolatban lévő Heinrich Rantzau történeti kalendáriuma az európai politikai történesekben való tájékozódás eszközeként láttatják a könyvkötői összeállítást. Erre mutat az is, hogy gerincére a könyvtár szakértői szerint talán beszédes tévedésből egy másik kolligátum tartalmára utaló *Caselli et aliorum orat* felirat került, amely Joannes Caselius, a késő reneszánsz időszakában élt helmstedti professzor alkalmi politikai írásait tartalmazza. Mindezek alapján talán arra gondolhatunk, hogy az egészen direkt politikai szándékú *Dolium* sodorta magával a másik Francken művet is, hiszen ez címéből is kikövetkeztethetően a török elleni háborúra és összefogásra biztató végtelen számú orációk egyike, amelyet persze már a beszédhelyzetet invenciózusan kijelölő cím is némileg egyedivé tesz.

Lech Szczycki szerint valószínűleg a prágai udvari körök által kezdeményezett és Anselm Vels udvari tanácsosnak ajánlott orációval ugyanakkor – talán az összefogásra ösztönző érvek topikus volta miatt – a szakirodalom nem foglalkozott alaposabban. Ám fontos egyéni mozzanatokat is tartalmaz, amelyek közül a törökök vallására és kultúrájára vonatkozó, hamarosan tárgyalandó megállapítások mellett most csupán azt a szembeállítást emeljük ki, amelynek értelmében a félelem vezérelte Török Birodalommal szemben a keresztény respublikában mindenki el van telve virtusa és bölcsessége földet és eget meghaladó nagyságával. Ő, bárcsak a filozófia

¹⁰ KARDOS Tibor, *Régi könyvjegyzetekről: Zrínyi lapszéli jegyzetei, avagy „moderator Hungariae”*, Könyvtári Szemle, 1(1934/1935), 142. Idézi: KOVÁCS Sándor Iván, *Utószó: A Zrínyi-könyvjegyzetek kutatástörténete és néhány irodalomtörténeti tanulsága = Bibliotheca Zriniana, i. m.*, 476.

¹¹ PAPP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, 2014 (Pannónia könyvek), 205–219.

¹² HELLER, *i. m.*, 66.

¹³ *Zrínyi Miklós válogatott levelei*, kiad. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Balassi, 1997 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 6), 110, 273.

határtalanul nagy területeire tudnának koncentrálni ezek a végtelen bölcsességű elmék, mondja, akkor jobb, békésebb és szilárdabb állapotban lenne a keresztény világ. Ezután egy bonyolult fejtegetés következik arról, hogy a világegyetemhez hasonlóan, az egyes államok és individuumok is állandó mozgásban vannak az őket alkotó elemek széttartása miatt. Az államok esetében a görögök és rómaiak is azt példázzák, hogy a szétesés és pusztulás bennük lévő elve miatt, amikor egy állam fejlődése a csúcspontra ér, törvényszerűen bekövetkezik eltűnése, mivel egy másik erőszakkal magához ragadja, s így egy másik törzs uralma alá kerül. Ez a meghódítás megtörténhet nyíltan, mint most a törököknél és a szkítáknál láthatjuk, de megtörténik valamely tisztesség tartott ürügy leple alatt is, amelyek között az első helyen a vallás áll, mivel minden vallás úgy véli, hogy léteéhez a másik kultuszát ki kell törölnie. Talán nem tévedünk, ha az utolsó mondatot közelinek tartjuk azokhoz a megállapításokhoz, amelyekről hangos lesz majd a ragione statónak a vallást Machiavellire és Guicciardinire építően instrumentálisan kezelő hatalmas irodalma, s amelyeket Zrínyi közismert módon elmarasztal a *Mátyás-elmékedésekben*. De nagyon fontos a tétel Franckennél látott felfeztetése is, amely szerint kikerülhetetlen törvényszerűség a csúcspontra eljutott államok összeomlása, s amint erre Lech Szcucki már felhívta a figyelmet,¹⁴ az egy évvel később megjelent *Analysis rixae Christianiban*¹⁵ meg is mondja, hogy a Pomponazzi iskolájából származó filozófusok (quidam ex Petri Pomponatii schola philosophi) szerint a kereszténység már elérte ezt a tetőpontját, és az összeomlás felé halad. Nincs most hely arra, hogy ennek az argumentációnak további részleteit, a két műben előhozott antik forrásait és analógiáit felmutassam, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy a gonosz fátumnak az a determinatív erőként működő felfogása, amely élete utolsó éveiben roppant markánsan elhatalmasodott a nagy magyar költőn, s ráadásul önreflexiója szerint is Pomponazzira és a páduaiakra visszavezethető módon van jelen ezekben a Francken-szövegekben is. A Klaniczay Tibor által említett Forgách Ferenc,¹⁶ vagy a Bene Sándor által bemutatott 17. századi olaszok és franciák¹⁷ mellett tehát a Zrínyi-kutatóknak egy másik közvetítővel is célszerű lesz számolniuk.¹⁸

Szerzőnk persze egy inkább csak jelzett, mint kifejtett indoklás után (a Szentírásból és más filozófusok írásaiból más tanítást is ki lehet szűrni, de nem kíván sem sokat filozofálni, sem a teológiai határtalan terepein bandukolni) mégiscsak eljut a németek előtt álló teendők körvonalazásáig, de bármily érdekeseket is mond helyenként, ide most nem követhetjük. Az *Analysis rixae christianae* esetében sem tudjuk részletesen demonstrálni Lech Szcuckinak az újabb szövegtalálalatok után is megálló észrevételét arról, hogy Francken a végleges katolizálás után óvatosabb megfogalmazásban ugyan, de kitartott a kéziratban ránk maradt művekben leírt alapelvek mellett. Zrínyi felől nézve kiemelendő a mohamedán vallás és a kereszténység összehasonlító elemzése. Az alaptézis szerint minél szigorúbb és félelmet keltőbb egy vallás, annál inkább alkalmas arra, hogy feladatok elvégzésére serkentse az embereket, ennek árnyoldala, hogy a lelket elnyomva nemtelenné és megalkuvóvá teszi az embert, amit a zsidóknál is láthatunk. Ugyanakkor a muszlim hit bizonyult a legalkalmasabbnak arra, hogy háborúskodásra ösztönözzön. A háborúskodáshoz sok harcos, vakmerőség és hadi ismeretek kellenek, s ez a vallás mindháromat biztosítja. Az első a barbár termékenységéből, a második a túlvilági nagy jutalom motiválta vakmerőségéből, a harmadik abból következik, hogy náluk csak a hadtudománynak van iskolája és akadémiaja. A vallások közötti különbséget ugyanakkor a híres *Disputatio inter theologum et philosophum*¹⁹ leírt módon arra vezeti vissza, hogy az emberek többsége

¹⁴ Lech SZCUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1980 (Humanizmus és reformáció, 9), 116–117.

¹⁵ Közölve: Christian FRANCKEN, *Opere a stampa*, a cura e con un saggio introduttivo de Mario BIAGIONI: *Christian Francken e la crisi intellettuale della riforma*, permessa di Gianni PAGANINI, Roma, 2014 (Temi e testi, 128), 287–296.

¹⁶ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964, 742.

¹⁷ BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján*, ItK, 97(1993/5–6), 650–668.

¹⁸ Az utolsó éveknek erről az elkomorulásáról és kontextusáról lásd a 139. levélhez írott nagyon szuggesztív jegyzetet: *Zrínyi Miklós válogatott levelei...*, i. m., 136–138, 282–284.

¹⁹ A Keserű Bálint által felfedezett kézirat közölve: SIMON József, *Die religionsphilosophie Christian Franckens 1552–1610?: Atheismus und radikale Reformation im frühneuzeitlichen Europa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008, 151–182.

nem képes Isten végtelen tudását és hatalmát felfogni, s szüksége van a vallás nyújtotta segéd-eszközökre. A keresztény, a zsidó és a muszlim hit által egyaránt elfogadott elképzelés a testetlen, öröktől fogva létező és végtelen Istenről, aki mindent lát, aki az erényt jutalmazza, a vétket pedig bünteti, valójában elegendő arra, hogy a szeretet és félelem által vezérelt emberek egy közös vallást fogadjanak el, de az emberi elme arra vágyik, hogy ez emberi eszközzel jusson el hozzájuk. A vallások közötti különbség tehát abból ered, hogy az emberekben dolgozó phantasma különbségei következtében nem ugyanazt ismerik el Isten hírnökének, és ezek a különféle és kitalált küldöttek egymástól eltérő törvényeket és rítusokat szabnak meg Isten tiszteletére.

Igen figyelemreméltó az is, hogy ezek a gondolatok nem csupán magában az értekezésben szerepelnek, hanem a magyar nyelvű szakirodalomban még nem méltatott ajánlásban is. Ennek címzettjei annak a delegációnak a tagjai, amelyik az 1594. évi drámai események után azért érkezett Prágába, hogy az erőszakkal kikényszerített politikai irányváltásnak megfelelően megkösse a szövetséget Báthory Zsigmond Erdélye és Rudolf császár között. Francken a Bocskai István által vezetett delegáció két tagját, Csáky Gergelyt és Albert Huettet személyes emlékek felidézésével is megszólítja, az előbbit a Trauzner Lukács kolozsvári házában és másutt lezajlott találkozásaira emlékezteti, míg a szebeni polgármesternek a városban vendégeként eltöltött 16 napért mond köszönetet.²⁰ Az ajánlást azzal zárja, hogy a tudásnak és humanitásnak szállást és otthont adó Erdély méltó arra, hogy megszabaduljon a törökkel való előnytelen szövetségtől, s a múzsák és gráciák szépséges helyeihez csatlakozzék. Ő, aki mintegy Diogenész lámpásával a kezében emberek után kutatva sokáig és sok helyen barangolt, ott talált rá a keresett emberekre, akik valójában nem is emberek, hanem a köznapi emberlét állapotát meghaladóan már-már istenek. Francken tehát szinte az istenek közé sorolja Báthory Zsigmondot és küldötteit, nem rettentette ettől vissza sem az, hogy korábban kétszer is azokat dicsőítette hasonlóképpen, akiknek zöme ellene volt a Rudolffal kötendő szövetségnek, sem az, hogy ezt Simone Simoni fel is róta neki. Az ezeket a sorokat esetleg el is olvasó és az ilyen istenítéstől nyilvánvalóan idegenkedő²¹ Zrínyi azonban szerencsére nem tudott erről, ugyanakkor könyvbejegyzései szerint is tisztában volt az említett delegáció *hatalmas* jelentőségével.²²

²⁰ Pirnát Antal nagy tanulmánya írásakor még nyilvánvalóan nem ismerte ezt a szöveget. Lásd: PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok: Gerendi János és a kolozsvári iskola*, Helikon, 17(1971), 389; SIMON, *Die religionsphilosophie...*, i. m., 13, 23147. ugyanakkor már utal az említett két epizódra.

²¹ Lásd a „Nádori emlékirat”-ban olvashatókat azokról, akik Lippay György érseket istenítették: *Zrínyi válogatott levelei...*, i. m., 175, 178.

²² *Bibliotheca Zriniana...*, i. m., 187, 206.